

JURNALİSTİKA

UOT (

DEMOKRATİK İDEYALARIN VƏ DÜNYA
MƏDƏNİYYƏTLƏRİNİN TƏBLİĞİNDƏ ƏHMƏD BƏY
AĞAOĞLUNUN ROLU

Sevil Q.HƏSƏNOVA*, Qərənfil D.QULİYEVA†

Şərq xalqlarının milli-azadlıq hərəkətində və mədəni yüksəlişində çox görkəmli tarixi şəxsiyyətlərimiz olub. Onlardan biri də mütəfəkkir alim, publisist, jurnalist, ictimai-siyasi xadim Əhməd bəy Ağaoğludur. Onun yaradıcılığı bütün dövr üçün aktual və əhəmiyyətli hesab olunan çoxsaylı problemlərin şərh baxımından xüsusi maraq kəsb edir. O, mübarizə və mücadiləsini qələmi, sözü ilə aparmışdır. Nəticədə yalnız Azərbaycanda deyil, Böyük Türk dünyasında həm istedadlı qələm əhli kimi, həm də ictimai-siyasi xadim kimi tanınmış və bu gün də hörmətlə yad edilir. Ə.Ağaoğlu yaradıcılığında demokratik, bəşəri ideyaların təbliği daha çox özünü büruzə verir. Müəllifin əsərlərində həm də Şərq-Qərb dixa-tomiyası, islam və müasirlik, türk tarixi yaddaşına qayıdış məsələləri də mühüm yer tutmaqdadır. Bu da Əhməd bəyin həm Şərq, həm də Qərb dünyasını, fəlsəfəsini, tarixini, mədəniyyətini çox yaxşı və geniş bilməsindən irəli gəlir. Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığında Şərq-Qərb fəlsəfəsi və mədəniyyəti haqqında olan yazılar, əsərlər onu tez bir zamanda həm ədəbi, həm də siyasi mühitdə məşhurlaşdırmışdı. Müəllif bu məzmununda olan tədqiqatlarının əksəriyyətini Türkiyədə mühacirət həyatı yaşayarkən yazmışdır. Bu əsərlər müəllifin formalaşmış dünyagörüşünü, həyata baxışlarını ifadə edirdi. Müəllifin irəli sürdüyü fikirlərdə, düşüncələrdə demokratik ideyalar, Şərq-Qərb fəlsəfəsi, mədəniyyəti, tarixi mükəmməl şəkildə əks etdirilib.

Tədqiqat zamanı Əhməd Ağaoğlunun əsərləri və onun irsini tədqiq edən müəlliflərin əsərləri də təhlil edilib və bu haqda onların fikir və mülahizələrinə yer verilib. Sonda belə nəticə əldə etmək olur ki, Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığı, dünyagörüşü, fəlsəfi fikirləri hüquqi dövlət, azad cəmiyyət quruculuğunda mühüm rol oynadığı üçün bu gün də, sabah da aktualdır.

Açar sözlər: demokratik ideyalar, Əhməd bəy Ağaoğlu irsi, ictimai-siyasi proseslər, dünya mədəniyyətlərinə münasibəti

* BDU-nun Jurnalistika fakültəsinin professoru, filologiya elmləri doktoru; dnyaminqizi64@gmail.com; ORCID ID: 0009-0008-7494-6532

† BDU-nun Jurnalistika fakültəsinin dosenti, filologiya elmləri doktoru; sevilqiyasqizi@gmail.com; ORCID ID 0009-0005-3353-5620

Giriş. Azərbaycan xalqının mədəniyyətində, ədəbiyyatında, mətbuatında, ictimai fikir tarixində, milli şüurunun formalaşmasında və təbliğində elə görkəmli şəxsiyyətlərimiz var ki, onlar nəyinki, ölkəmizdə, hətta Böyük Türk dünyasında da hörmət və izzətlə tanınırlar. Onların qoyub getdikləri çox zəngin ədəbi-bədii, elmi yaradıcılığı, mətbu irsi, fəlsəfi fikirləri, həyata baxışları illər, əsrlər belə ötsə də öz aktuallığını, əhəmiyyətini itirməyib və itirməyəcək də. Çünki onların müraciət etdiyi mövzular ümumbəzəri ideyaların təbliğinə yönəldilib. Bu problemlər yalnız Şərqi, Qərbi dünyasını deyil, bütün dünyanı narahat edən məsələlərdir.

Bu nəhəng şəxsiyyətlər müxtəlif yerlərdə dünyaya gəlib, təhsil alsalar da onları birləşdirən bir amal, bir qayə, bir istək var idi: *“Xalqın milli varlığını təsdiqləmək, onu layiq olduğu yüksəkliyə qaldırmaq, insani haqqlarını özünə qaytarmaq”* [7, s.3].

Onlar həyatda nə qədər məhrumiyətlərlə, çətinliklərlə üz-üzə qalsalar da məqsədlərindən dönmədilər. Xalqının, millətinin xoş gələcəyi üçün uzun mübarizə, mücadilə yolu keçən bu böyük amal, əməl yolçuları sözləri ilə özlərini və yaradıcılıqlarını əbədiyaşara çevirdilər. Onlardan Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ə.Ağaoğlu, Ü.Hacıbəyli, C.Hacıbəyli, Ə.M.Topçubaşov və daha necə-necə dühalarımızın adlarını çəkə bilərik. Bu adlar nəinki, tarixə, hətta xalqın gen yaddaşına yazıldı.

Bu məqalədə onlardan biri, Türk dünyasında, Şərqi aləmində çox yaxşı tanınmış fikir, əqidə, amal, məslək adamı olan Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında oxucuya geniş məlumat vermək istərdik. Əslində, yalnız öz dövrünün deyil, hər dövrün yüksək söz sahibi olan, istedadlı jurnalist, publisist, yazıçı, redaktor, pedaqoq, ictimai-siyasi xadim Ə.Ağaoğlu haqqında yalnız bir məqalədə bəhs etmək çox-çox azdır. Ona görə bu məqalədə onun daha çox demokratik fikirlərinə, fəlsəfi düşüncələrinə, Şərqi-Qərbi mədəniyyətinə və fəlsəfəsinə münasibəti və bu münasibətin yaradıcılığındakı təzahüründən bəhs etmək istərdik.

Bildiyimiz kimi, Ə.Ağaoğlu da bir çox ziyalılarımız kimi, ölkəmizdə müstəqil qəzetin yaradılmasına nail ola bilmədiyi üçün əvvəlcə “Qərbi və Rusiya jurnalistikasında səmərəli, qızgın fəaliyyət göstərmişdi” [7, s.82]. O, hələ tələbə olarkən Parisdə çap olunan “Revü blo”, “Lya Nuve Revü”, “Jurnal de Deba”, “Revü Politik” kimi mətbuat orqanlarında müxtəlif məzmununda (əsasən şərqşünaslıq mövzusunda) məqalələrlə çıxış edib. Əhməd bəy hələ çox gənc yazar olmasına baxmayaraq onun bu məqalələri “mütəxəssislər tərəfindən yaxşı, maraqla qarşılanırdı” [7, s.16].

Odur ki, Əhməd bəy illər sonra Avropa təhsili görmüş, oranın ədəbi mühitində yetişmiş bir yazar olub. Avropa dillərinin bir neçəsini çox yaxşı bildiyi üçün onun ədəbi-bədii, elmi-nəzəri irsi çox zəngindir. Fransada Paris Hüquq Məktəbində mükəmməl təhsil alan Ə.Ağaoğlu bütün varlığı ilə hür-

riyyəət və demokratiya aşığı idi. Bu keyfiyyətlər onun yaradıcılığına da sirayyəət etdi və “O, milliyyəət şüurunı oyandırmaq üçün səsi gəldikcə bağırırdı” [7, s.4].

Ə.Ağaoğlu Fransada yalnız bir tələbə kimi təhsil almaqla kifayətlənmədi. O, burada oxuyarkən həm dövrü mətbuatda çap olundu, həm də dövrün görkəmli alimləri, siyasi xadimləri, ziyalıları ilə mütəmadi ünsiyyəət qurdu, onların mühazirələrini dinlədi, fikirlərini onlarla bölüşdü, onlardan dəyərli məsləhətlər aldı. Bütün bunlar Ə.Ağaoğlunun istedadlı söz sahibi, mütəfəkkir alim, uzaqgörən siyasətçi kimi yetişməsinə səbəb oldu.

Beləliklə, Əhməd bəyin dünyagörüşü, siyasi baxışları tamamilə dəyişdi. Bu dəyişiklik ona Şərqlə yanaşı Qərbi də öyrətdi. Ə.Ağaoğlu Şərqi yənidən öyrənməyə başladı. Yaradıcılığında hər ikisinin mədəniyyətinə, tarixinə, ədəbiyyatına, fəlsəfəsinə geniş yer verərək müqayisələr apardı. Bu mövzuda ilk çıxışlarını Fransada edən Ə.Ağaoğlu mövzunu Türkiyədə daha geniş şəkildə, mühacirət həyatı yaşayarkən davam etdirdi.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Ə.Ağaoğlu 1920-30-cu illərdə Türkiyədə çox gərkin ictimai-siyasi və elmi-ədəbi yaradıcılıqla məşğul olub. Müəllif bu müddət ərzində Türkiyənin və digər ölkələrin, xalqların mədəniyyətinə, tarixinə aid bir necə əsər yazıb və bəzilərini çap da etdirib. Həmin əsərlərdən “Türk hüquq tarixi”, “Türk mədəniyyəət tarixi”, “Konstitutsiya hüququ”, “Dövlət və fərd”, “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Üç mədəniyyəət”, “İngiltərə və Hindistan”, “İran və inqilabı”, “Malta xatirələri” və s. əsərlərinin adlarını çəkə bilərik. Müəllif bu əsərlərində həmin ölkələrdə baş verən ictimai-siyasi, tarixi, mədəni proseslərə daima nəzər yetirərək, onların tarixi və bu günü haqqında öz dəyərli fikirlərini, mülahizələrini bildirib. Bu fikirlər arasında müəllifin sağlam tənqidi fikirləri də diqqəti cəlb edir. Ədibin həmin əsərlərində siyasi proseslərə yanaşma tərzi və bu proseslər haqqında söylədiyi fikirlər aktuallığını bu gün də saxlayır. Çünki həmin illər ədib həm də “böyük həyat məktəbi keçmiş, nüfuzlu və təcrübəli bir siyasət adamı idi” [7, s.39].

O, bu keyfiyyətlərə yalnız təhsil aldığı məktəb və universitetdə yiyələnmişdir. Dünyanın nüfuzlu siyasət və ədəbiyyat alimləri, şəxsiyyətləri ilə mütəmadi görüşləri, onlardan öyrəndikləri, zəngin müəllimlərin dairəsi və s. məsələlər buna səbəb olmuşdur. Ona görə də hələ gənc ikən, Parisdə təhsil alarkən onun siyasi görüşlərində demokratik ideyalar, dövlət məsələləri və onların təbliği mühüm yer tuturdu. Gənc yazar ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı “vaxt tapdıqca ciddi elmi-tədqiqatlara da girir” [7, s.33] və dünya mədəniyyətləri, demokratiyası haqqında öz fikir və mülahizələrini bildirirdi.

O, 70 illik ömrünün 50 ilindən çoxunu bu sahəyə həsr edərək yüzlərlə elmi, bədii-publisistik məqalələr, onlarla əsərlər ortaya qoydu. Bu əsərlərin ərsəyə gəlməsində onun hadisələrə yanaşma tərzi və düzgün nəticə çıxar-

ması, keçdiyi böyük həyat yolu və mübarizə təcrübəsi ona yardımçı oldu.

Əsas hissə. Bütün həyatı və yaradıcılığı boyu azadlığı, demokratiyanı, sərbəstliyi təbliğ və təlğın edən Ə.Ağaoğlu hələ sovetlərdən əvvəl də çar rus hökumətinin türk xalqlarına qarşı apardığı “parçala höküm sür” siyasətini qəbul etmədi və buna qarşı mübarizəyə başladı. Mübarizəsini, mücadiləsini sovet Rusiyası dövründə daha amansız və qəti şəkildə davam etdirdi. Sovetlər onu sovet ideologiyasının, rejiminin qatı düşməni saydıqları üçün “tərixin səhnəsindən silinməsinə, yaxud böhtan və iftiralarla gözdən salınmasına, unudulmasına çalışdılar” [9, s.10]. Amma buna nail ola bilmədilər, tarix həqiqətləri üzə çıxardı və Ə.Ağaoğlunun böyük şəxsiyyət olduğunu sübut etdi.

Həyatını mühacirətdə başa vuran Əhməd bəy Türkiyənin ən məşhur qəzetlərindən olan “Cümhuriyyət” və “Hakimiyeti milliyeti”də mütəmadi çap olunub. O, burada həm yuxarıda adlarını sadaladığımız məşhur əsərlərini sil-silə şəklinə çap etdirib, həm də bədii-publisistik məqalələrini. İllər sonra həmin əsərlərdən bir necəsi ailə üzvləri tərəfindən nəşr olunub. Daima xalqını, millətini, türk dünyasının gələcəyini düşünən müəllif yazırdı: “*Ufkun öte tərəfindən bizi ne bekliyor? Memleketimiz ve halkımız için ne gibi mustakbel bir hayat tasavvur ediyorumuz? Hulasa hangi mefkurenin tahakkukuna doğru yürüyoruz?*” [1, s.7].

Müəllifin yaradıcılığı ilə tanış olarkən bizə bəlli olur ki, bu suallar yalnız müəllifi düşündürməməli, məmləkətinin xoşbəxtliyi, azadlığı uğrunda mübarizə aparan hər kəsi düşündürməlidir. Məhz müəllif də bu çağırışı edərək hər birimizi vətənpərvərliyə, millətsevərliyə səsləyirdi: “*Həpimiz bir noktada müttehit ve müttefikiz: Haki paki vatani istihlas ve mevcudiyeti milliyə ve istiklali-millimizi temin hususunda!*” hər kəsi vətəni, milləti üçün mübarizə aparmağa çağırır. *Fərq etməz zəngini, kasıbı, qadını, kişisi, şəhərlisi, kəndlisi hər kəs “həp yekdil ve yekcihettir”* [1, s. 8].

Müəllif yaşadığı, təhsil aldığı ölkələrin hər birində ictimai-siyasi həyatda baş verən bütün hadisələrə diqqət yetirir və onları təhlil edir, məqalə və əsərlərində fikirlərini bildirirdi. Hətta 1919-cu ildə ingilislər tərəfindən Malta adasına sürgün edilərkən və sürgündə olarkən də Ə.Ağaoğlu yaradıcılığını davam etdirib və məşhur “Üç mədəniyyət” əsərini də burada sürgündə olarkən yazıb. O, əsərində xristianlıq, islam və buddizm dini-fəlsəfi sistemlərin müqayisəli təhlilini verməklə yanaşı demokratik, hüquqi dövlət prinsiplərinə, əxlaq məsələlərinə də müraciət edib: “*Ahlakıyat noktai nazarından bizce yalnız vicdan umuminin tasvibine mazhar olan her hanki bir hükümet meşrudur. Onun haricinde her hanki bir hükümet qayri meşrudur ve binaenaleyh gasıb ve cebbardır, işdeigi her fil qayri meşrudur. Böyle bir hükümete tabiiyet günah olduğu gibi, aleyhine kıyam da bir vecibe ve sevaptır*” [1, s.11].

Ə.Ağaoğlu yalnız bu əsərində deyil, əksər məqalələrində, əsərlərində demokratik ideyalara, hüquqi qaydalara, ölkənin hüquqi qaydalarla idarə edilməsinə geniş yer ayırırdı. Əlbəttə bu belə də olmalıdır. Çünki müəllifin bəhs etdiyi Avropada demokratiya, hüquq hər kəsdən və hamıdan ucada dayanır: *“Qərb mədəniyyətinin Şərq üçün ən çox aktual olan bu sahəsi artıq inkişafın sivilizasiya qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq dünyanın bir çox bölmələrində intişar tapmış, iqtibas əsasında yayılmışdır”* [6, s.42].

Ədibin böyüklüyü onda idi ki, o bütün insanları bəşəri ideyalar ətrafında birləşməyə və bu işdə hər kəsi öz vicdanına hakim olmağa çağırırdı. Doğrudan da insan dilindən və dinindən asılı olmayaraq təmiz vicdana sahib olarsa o, heç vaxt qanunları pozmaz, hüquqa zidd hərəkətlər etməz: *“Vicdani umuminin tasvip və iltizam etdiyi hər şey hem ahlaki, hem hukukidir. Tabiri aharla her nevi hukuk ve ahlakın ve binaenaleyh her nevi hükümet ve hakimiyetin yegane menşei cemaattır, cemaatın vicdani umumisidir”* [1, s.12].

Müəllif bu məsələdə islami görüşlərə də yer ayırırdı. Çünki, onun islam dini haqqında bu gün də aktuallığını, əhəmiyyətini itirməyən fikir və mülahizələri var: *“İslami noktai nazardan serbestçe tezahür eden iradei-milliyə hükümetin yegane binasıdır. Hülasə islamiyet noktai-nazarından hükümetin əsası icmai-ümmet ve usulü de hakimiyeti-milliyə ile murakabedir”* [1, s.14].

Bu gün Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixi ilə bağlı tədqiqatlar davam etməkdədir. Təbii ki, Azərbaycan mühacirət jurnalistikası tarixində böyük rolunu oynayan şərqşünas-alim, tənqidçi, mühacirət mətbuatının zənginləşməsində xüsusi yeri olan Ə.Ağoğlunun da ədəbi-bədii və elmi irsinin tədqiqi davam etməkdədir. Ə.Ağoğlunun həyatı, yaradıcılığı və mübarizəsi millətə, xalqına, torpağına, dövlətinə xidmət etmək istəyən hər bir kəs üçün, əsasən də qələm-söz əhli üçün, ideal bir nümunədir.

Hələ tələbə ikən Parisdə “Nouvel Revü” və digər mətbu orqanlarında məqalələrini çap etdirən Əhməd bəy burada Qərb fəlsəfəsini, tarixini, mədəniyyətini öyrəndi və buna aid də məqalələrlə çıxış etdi. Müəllif bu fikirlərini sonralar Türkiyədə, geniş şəkildə 1920-30-cu illərdə davam etdirdi. Türkiyədə Milli Qurtuluş hərəkatının rəhbəri Mustafa Kamalla tanışlığı və sonra dostluğu onun siyasi və fəlsəfi görüşlərinə də təsir etdi. Müəllif burada daha məhsuldar işlədi. Xüsusən də 1923-cü ildən – Türkiyə Respublikası yaranandan Əhməd bəyin həm həyatında, həm də yaradıcılığında yeni bir mərhələ başlayır. Bu proses 1939-cu ilədək davam edir. Ə.Ağaoğlu burada mütləq olaraq Mustafa Kamalla və Azərbaycan istiqlalı uğrunda mübarizə aparən mühacirlərlə görüşür, söhbətlər aparır və s.

Xüsusən də Türkiyənin daxilində və xaricində baş verən bütün hadisələri izləyir, problemləri dərinlən öyrənir, onları geniş və əhatəli təhlil edən Ə.Ağaoğlu yazırdı: *“yapduğumuz milletin de qayət doğru olarak tarif ettiği*

veçhile harakətı milliyedir. Öyle bir harakətı milliye ki, hem ihtilali ve hem onkılalı şamil ve aynı zamanda da bunların her ikisinin fevkinde, her ikisinden daha şumullü, daha derin ve daha vasidir” [1, s.19].

Biz klassiklərimizin mətbuat irsinə diqqət yetirərkən bir daha şahidi oluruq ki, onlar 20-ci yüzilliyin əvvəllərində daha çox milli özünüdərək və milli özünəqayıdış uğrunda mübarizə aparıblar. Xüsusən də, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ü.Hacıbəyli, C.Hacıbəyli, Ə.Ağaoğlu bə başqalarının adlarını çəkə bilərik. Onların apardığı bu mücadilə tez bir zamanda öz bəhrəsini verdi. Çar rus hökuməti nə qədər amansızcasına təqiblər etsə də, xalqımız öz azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxdı: *“Xalq kütlələrinin oyanışı və onların milli, siyasi və vətəndaş bərabərliyi uğrunda mücadiləyə səfərbər olunması XX əsrin ilk illərində Azərbaycan türklərinin intellektual elitasının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri idi. Bu istiqamətdə durmadan çalışan Azərbaycan aydınlarının ən parlaq nümayəndələrindən biri isə, heç şübhəsiz ki, Ə.Ağaoğlu idi” [3, s.134].*

Mətbuatda onların apardığı bu mübarizə milli şüura təsir edərək onun dirçəldilməsinə səbəb oldu. Milli özünüdərək və milli özünəqayıdış prosesində 1905-1907-ci illər ölkəmizdə baş verən hadisələr və yeni fəaliyyətə başlayan mətbuat orqanları mühüm rol oynadı. Məsələn, Ə.Ağaoğlunun və Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə 1905-ci ildə fəaliyyətə başlayan “Həyat” qəzeti, daha sonra isə Əhməd bəyin redaktorluq etdiyi “İrşad” və “Tərəqqi” qəzetləri daha çox rol oynadı. Bu qəzetlər ilk dəfə olaraq xalqı öz azadlığı uğrunda mübarizəyə səfərbər etmək əzmi ilə çalışdılar.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, Ə.Ağaoğlu Türkiyəyə gəldiyi ilk gündən orada baş verən bütün hadisələrlə maraqlanır və onlar haqqında mütəmadi olaraq, əsərlərində öz maraqlı, dəyərli fikir və mülahizələrini bildirir. Müəllif əsərlərində Osmanlı imperatorluğunun tarixinə, orada baş verən hadisələrə də nəzər salır, baş verən hadisələr haqqında məlumat verir və təəssüflə bildirir ki, Osmanlı imperatorluğu qurulduğu gündən onu məhv etməyə, qüdrətini alçaltmağa çalışan qüvvələr elə imperatorluğun öz içində olub. Müəllif belə bir zamanda *“İstanbul bir sersem, bir şaşkın izini yolunu qayıp etmiş bir serseri halını alıyor, ne yapacağını təkdirdən aciz kalarak tereddütler içinde memleket ve millet için yalnız muhlik olmakla kalmayan çirkin lavhalar irae ediyor” [1, s.25]* söyləyərək fikrini bildirirdi.

Biz Ə.Ağaoğlunun Türkiyədəki fəaliyyətinə nəzər salarkən görürük ki, onun siyasi görüşlərində demokratiya və respublikaçılıq ideyaları daha mühüm yer tutur və hər zaman diqqəti özünə cəlb edir. Odur ki, o, Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranmasını sevinclə, fərəhlə qarşılayır və bu sevincini yazılarında da bəyan edirdi: *“İşte bir cemaat içinde böyle bir zümre teşekkül eder etmez, onun yüksek, pak kısmı daima hakiki mülhemat menbalarını keşfeder ve o cemaatın hakiki saadet ve refah yolunu irae eyler. Tabiatı ile*

böyle bir zümre her şeyden evvel cemaati teşkil eden unsurun ekseriyetini arar, onu anlamağa çalışar ondan mülhəm olmağa başlar, maddi, manevi ihtiyaçlarını tatmine koyulur” [1, s.55]. Müəllif sonra təəssüflə bildirir ki, bizdə bəzən rəhbərlərlə sadə xalq arasında dərin bir uçurum yaranır: “*Rehber münevver zümrenin esas vazifəsi işte bu şeraiti tehiyeden ve istiklal ve hürriyet temellerini vazeylemekten ibarettir*” [1, s.61].

Ə.Ağaoğlunun geniş oxucu dairəsi tərəfindən hərarətlə qarşılanan əsərlərindən biri “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəridir. Müəllif bu əsərində də Şərq-Qərb fəlsəfəsinə, mədəniyyətinə, nəzəriyyəsinə, dünyagörüşünə, təcrübəsinə istinad edir. Çoxsaylı müqayisələr aparır və fikrini belə bəyan edir: “*Bezen Şarkmı, Qarpmı diye soruluyor. Bazen de ananettan, mukaddesattan bahsolunuyor. Fakat bütün bunlar qayri muayyen, qayrı vazih, karmakarışık, yekdigerine girift bir tarzda vaki oluyor. Ne şarklı Şarkın ne olduğunu, oradan ne umduğunu, ne aradığını nihayete kadar izah eyliyor, ne qarplı Qarptan neler ümit ettigini, ne istedigini söylüyor*” [1, s.62].

Biz Ə.Ağaoğlunun apardığı mücadiləyə, mübarizəyə nəzər salarkən onun həyatda da əsərlərində olduğu kimi mətinliyi, mübarizliyi ilə rastlaşırıq. Bütün həyatını xalqının, millətinin inkişafına, azadlığına, xoşbəxtliyinə həsr edən müəllif həmişə Şərqlə-Qərbi müqayisə edir. Burada müəllifin əsas fikri, istəyi Şərqlə-Qərbi yeniliklərə can atması, onları əldə etməsidir. Aydın Balayev Əhməd bəyin fəaliyyətini belə izah edir: “*məqsəd isə Şərqlə-Qərbdən ciddi geriliyinin aradan qaldırılması və türk-müsəlman xalqlarının dünyada layiq olduqları yeri tutmasına yardımçı olmaq idi*” [3, s.41]. Əhməd bəy Qərbin bu nailiyyətlərini əldə etmək üçün xalqını tərəqqiyə, elmə səsləyir və yalnız bu yolla Şərqdəki tənəzzülün aradan qaldırılmasını tövsiyə edir: “*...müsəlman xalqları tərəfindən Qərbin təkcə elmi-texniki nailiyyətlərinin deyil, həm də mənəvi-siyasi dəyərlərinin və ilk öncə, azadlıq və bərabərlik prinsiplərinin mənimsənilməsində görürdü*” [3, s.63].

Şərq-Qərb mövzusunda müəllif bir necə əsərlərində müraciət edib. Onlardan biri də “Üç mədəniyyət” əsəridir ki, yuxarıda da onun haqqında məlumat verdik. Müəllif yuxarıda adlarını sadaladığımız əsərlərə nisbətən bu əsərdə mövzuya daha geniş yer verib: “*İşte bu ortak din, bu ortak dimağ ve kalp faliyetidir ki bütün bu alemin zihniyetini, görüş tarzını, duyğularını, kalplerini birleştirmiştir. Her nereye getseniz aynı düşünüş ve duyuş tarzına, aynı zihniyete kafa ve kalbin aynı metot üzerine hareket ettiklerine rastlarsınız*” [2, s.7].

Məhz buna görə tədqiqatçılar müəllifin “Üç mədəniyyət” əsəri haqqında daha çox fikir bildiriblər. Ədəbiyyatşünas alim Şahnəzər Hüseynovun Ə.Ağaoğlunun digər əsərləri haqqında da çox qiymətli fikirləri var. Alim məhz bu əsərə görə Ə.Ağaoğlunu “orijinal bir zəka sahibi adlandırır” [6, s.79-80].

Ş.Hüseynov çox doğru söyləyir. Həqiqətən də Ə.Ağaoğlu fəlsəfi fikirləri, geniş dünyagörüşü, mütaliə dairəsi, fitri istedadı ilə cəmiyyətin hər zaman diqqətini cəlb edib. Ona görə də əsərlərində söylədiyi fikirlər, irəli sürdüyü mülahizələr, yüz il bundan əvvəl söylənilməsinə baxmayaraq bu gün də, sabah da əhəmiyyətlidir, aktualdır: “*Zaten medeniyet bölünmez olduğundan, onu tam almak istemeyenler ona çarpıyor, çöküyorlar. Yüz yıldan beri çabalayıp müspet bir sonuca varamadığımızın sebebi hep budur*” [2, s.13]. Müəllif Şərqi-Qərbi mədəniyyətləri, fəlsəfələri, dünyagörüşləri haqqında mülahizələrini söylərkən Qərbi mədəniyyətini qəbul etmək dəst-xəttini özünəməxsus analitik müqayisələrdən istifadə edərək əsaslandırmağa çalışıb [6, s.37].

Ə.Ağaoğlunun əsərlərinə diqqət yetirərkən bəlli olur ki, o, cəmiyyətdə onu narahat edən çoxsaylı problemlərə maraqlı edib və onların həlli yollarını da göstərmiş. Həmin mövzulardan biri də mənəvi-əxlaqi məsələlərdir. Gülsərən Akalın yazır ki, “*milli tərbiyə və milli şüur mövzusunda cəmiyyətdə əxlaq nədir, necə olmalıdır suallarına cavab verməyə çalışmış, cəmiyyətdə əxlaqın önəmini hər fürsətdə dilə gətirmişdir*” [4, s.21].

Ə.Ağaoğlu yaradıcılığına istər Türkiyədə, istər Azərbaycanda bir çox alimlər müraciət ediblər və çox qiymətli əsərlər ərsəyə gətiriblər. Onlardan biri də görkəmli ədəbiyyatşünas, mətbuatşünas alim Əziz Mirəhmədovdur. Görkəmli alim dövrün ictimai fikir cərəyanları, müxtəlif mətbuat orqanları və yazıçıları haqqında çox saylı məqalə və əsərlərin müəllifidir. O, demokratik ideyalar, azad cəmiyyət uğrunda ardıcıl, səmərəli mübarizə aparan Ə.Ağaoğlu haqqında da həm sovet dövründə, həm də 1991-ci ildən sonra məqalələr və əsərlər yazıb. Sovet dövrü “burjuaz yazarı” deyə tənqid etdiyi Ə.Ağaoğlu yaradıcılığına yenidən qayıdan alim “Əhməd bəy Ağaoğlu” adlı monoqrafiya ərsəyə gətirdi və sağlam, obyektiv fikir və mülahizələrini bildirdi. Bu Əziz müəllimin böyüklüyündən irəli gəlir ki, öz yazdığı yalnışlıqları özü də düzəltdi və bunu ictimaiyyətin diqqətinə çatdırdı.

Əziz müəllim, bu əsərində Ə.Ağaoğlunun yaradıcılıq inkişafı, təfəkkür tərzini, üslubu, dili və digər xüsusiyyətləri ilə oxucusunu əyani surətdə tanış etmək məqsədilə onun öz sözlərinə kitabda geniş yer vermişdir. Bununla yanaşı müəllif Əhməd bəyin həyatının bütün ciddi, həlledici anlarını ustalıqla əks etdirə bilib, istər vətəninə qarşı rüsviyyətini onun ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni fəaliyyətinə qarşı törətdiyi çətinliklər, istər Parisdə tələbə olarkən yaşadığı maddi-mənəvi çətinliklər, istər Türkiyədəki ictimai-siyasi fəaliyyətində qarşılaşdığı problemlər və s. məsələləri ətraflı açıqlaya bilib.

Əhməd bəyin dünyagörüşünün, fəlsəfi fikirlərinin inkişafını Ə.Mirəhmədov belə səciyyələndirirdi: “*Ə.Ağaoğlunun dünyagörüşünün inkişafı üçün əhəmiyyətli ideya qaynaqlarından biri Qərbin azad fikirliliyinin təzahürlərindən irəli gəlirdi*” [8, s.15]. Müəllif istər Parisdə, istər Türkiyədə ya-

şadığı zaman, orada baş verən ictimai-siyasi, mədəni hadisələr onu əvvəllər çox təəccübləndirsə də, sonra onun dünyagörüşünə, fikirlərinə təsir etmişdir. Məhz bu inkişaf onu sonradan Türk dünyasının ictimai-siyasi fikrinin böyük mütəfəkkir nümayəndələrindən birinə çevirib. “Onun dünyagörüşü özünə-məxsus milli ideya, qərbçilik görüş və baxışlarının sintezindən ibarət olmuşdur [5, s.3].

Ona görə də əksər tədqiqatçı, o, cümlədən Ə.Mirəhmədov və Ş.Hüseynov da Ə.Ağaoğlunun yalnız ədəbi irsinə deyil, bütövlükdə yaradıcılığına, ictimai-siyasi fikirlərinə, dünyagörüşlərinə və s. məsələlərə yenidən baxışın zəruri olduğunu vurğulayırdılar. Şahnazar Hüseynov bu haqda fikirlərini belə ümumiləşdirir: “*Çünki bir daha qeyd edim ki, Ağaoğlu haqqında az da olsa yazılmış əsərlərdə deyilən fikirlərin əksəriyyəti dünyagörüşü problemi ilə bağlıdır*” [5, s.164].

Nəticə və elmi yenilik. Bütün söylənilən fikirlər bir daha sübut edir ki, Ə.Ağaoğlu Şərqi-Qərbi mədəniyyətini, fəlsəfəsini, tarixini, ədəbiyyatını çox gözəl bilmiş və bu haqda da mükəmməl məqalələri, əsərləri bizə miras qoyub gedib. Lakin sovet dövründə bu böyük söz, fikir adamının həyatına, yaradıcılığına qərəzli yanaşıldığı, haqsız tənqid və təhqirə məruz qaldığı, fikirlərinin təhrif edildiyi üçün onun yaradıcılığına, ədəbi-bədii, elmi irsinə yenidən yanaşmaq zamanın tələbidir. Həm də ona görə ki, Ə.Ağaoğlunun demokratik cəmiyyət, hüquqi dövlət, azad söz, azad mətbuat və s. haqqında söylədiyi fikirlər bu gün çox aktualdır və öz əhəmiyyətini itirməyib.

Amma bu o, demək deyil ki, müstəqilliyimizin yenidən bərpa edilməsindən sonra (1991-ci il) Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığına müraciət edilməyib. Əksinə 1991-ci ildən sonra bu mövzuya yenidən qayıdış olaraq çoxsaylı əsərlər ərsəyə gəlib. Lakin bu belə bir böyük ideya adamının ədəbi-bədii, elmi, ictimai-siyasi fəaliyyəti üçün azdır. Çünki, müəllifin yüz il bundan əvvəl irəli sürdüyü fikirləri bu gün də yenidən aktualdır.

Ona görə də Ə.Ağaoğlu irsi geniş tədqiqatla yanaşı, həm də geniş təbliğə cəlb edilməlidir. Jurnalistlər onun jurnalistlik fəaliyyətini, mətbu irsini, ədəbiyyatçılar ədəbi-bədii yaradıcılığını, siyasətçilər onun siyasi dünyagörüşlərini, dövlət və cəmiyyət haqqında fikirlərini, ədəbi tənqidçilər tənqidi mülahizələrini və ən əsası bir vətənpərvər, millətsevər kimi vətən, millət sevgisini ona qulluq keyfiyyətlərini hərtərəfli öyrənməli və öyrətməlidirlər. Məsələn, müəllifin o dövrün jurnalistikasının tarixi, nəzəriyyəsi, poliqrafiya tarixi kimi müxtəlif sahələri əhatə edən fikirləri, söylədiyi dəyərli təklifləri “Şərqi jurnalizmi tarixinin öyrənilməsində mühüm elmi məxəzlərdən biri sayıla bilər” [8, s. 31].

Müəllif özü bu haqda “Şərqi mətbuatı bizim üçün maraqlı deyilmi?” adlı icmal məqaləsində maraqlı məlumatlar verir və mətbuata çox dəyərli təkliflər irəli sürürdü. Məsələn, Şərqlə Qərbin siyasi, ictimai, iqtisadi, mə-

dəni əlaqələrinin işıqlandırılmasında və möhkəmlənməsində mətbuatın rolunu açıqlayır. Şərqdə maarifin, yeniliyin, mədəniyyətin yayılmasında mətbuatın “yeganə vasitə” olduğunu yazır. Müəllif bu sahədə çox dəyərli təklif və fikirlərini söylədikdən sonra, sonda Şərqdə mətbuata böyük ehtiyac duyulduğunu da qeyd edir. Xüsusən də Rusiyanın ucqarlarında yaşayan, yerli, milli mətbuat orqanlarından məhrum xalqların olduğunu qeyd edir.

Yuxarıda sadaladığımız bütün bu faktlar, fikirlər bizi əmin edir ki, Ə. Ağaoğlu çoxşaxəli və çoxsahəli yaradıcılığa, elmi-nəzəri fikirlərə, geniş dünyagörüşünə malik bir fikir, söz adamı olub. Odur ki, onun müxtəlif sahələr üzrə söylədiyi düşüncələri, fikir və mülahizələri bugün də aktualdır və sabah da aktual olacaq. Çünki, Ə. Ağaoğlu uzaqgörən bir mütəfəkkir idi. Ona görə də onun yaradıcılığına, siyasi baxışlarına, ədəbi-bədii irsinə, fərqli və maraqlı fikirlərinə, demokratik düşüncələrinə, bəşəri ideyalarına döndə-dönə qayıtmaq, onlardan bəhrələnmək, onları gənc nəsillərə mütləq çatdırmaq lazımdır və vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmed Ağaoğlu. İxtilalmı-inqilapımı. - Ankara: Alaeddin Kiral Basımevi, - 1942, - 72 s.
2. Ahmed Ağaoğlu. Üç medeniyyət. - İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, - 1972
3. Balayev Aydın. Əhməd bəy Ağaoğlu: dahi mütəfəkkir, qorxmaz fədai və yorulmaz millət qurucusu (1869-1939). - Bakı: JekoPrint çap evi, - 2021, - 134 s.
4. Gülsərən Akalın. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu. Çevirəni və nəşrə hazırlayan Samirə Məmmədova. - Bakı: AzAtaM, - 2004
5. Hüseynov Şahnəzər. Əhməd bəy Ağaoğlunun intellektual həyatı və biz. “Azərbaycan” jurnalı, №9, - 2004, - 164 s.
6. Hüseynov Şahnəzər. Əhmədbəy Ağaoğlunun dünyagörüşü. - Bakı: Azərənəşr, - 1998, - 107 s.
7. Quliyev Vilayət. Ağaoğlular. - Bakı: Ozan, - 1997, - 236 s.
8. Mirəhmədov Əziz. Əhməd bəy Ağaoğlu. - Bakı: Örgünəş. - 2014, - 264 s.
9. Tahirli Abid. Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar. - Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları. - 2001, - 305 s.
10. Şamiloğlu Şahbaz (Musayev). Əhməd Ağaoğlunun mühacirət dövrü bədii-fəlsəfi nəsrində mənəvi-əxlaqi problemlər. // Filologiya məsələləri. №5. - Bakı: Elm və təhsil, - 2018.

РОЛЬ АХМЕД БЕКА АГАОГЛУ В ПРОДВИЖЕНИИ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ИДЕЙ И МИРОВЫХ КУЛЬТУР

Севи́ль Г.ГАСАНОВА, Гаранфил Д.ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В истории национально-освободительного движения и культурного развития народа Востока было много выдающихся деятелей. Один из них - ученый, мыслитель, публицист, журналист и общественно-политический деятель Ахмед беу Агаоглу. Его творчество представляет особый интерес с точки зрения интерпретации множества проблем, которые остаются актуальными и важными для разных исторических периодов. Он боролся словом и пером. Его имя известно не только в Азербайджане, но и в целом в велико тюркском мире. Его помнят и уважают как талантливое писателя и общественно-политического деятеля. В творчестве А.Агаоглу особенно ярко проявляется пропаганда идей демократии и человечности. Важное место в его работах занимают вопросы дихотомии Востока и Запада, ислама и современности, а также возвращения к турецкой исторической памяти. Это связано с глубокими и обширными знаниями Ахмета-бея как восточной, так и западной философии, истории и культура. Сочинения и труды Ахмета-бея Агаоглу по философии и культуре Востока и Запада быстро сделали его известным как в литературной, так и в политической среде. Большую часть своих исследований он написал, будучи эмигрантом в Турции. В этих произведениях отразились его мировоззрение и взгляды на жизнь. Демократические идеи, философия Востока и Запада, культура и история прекрасно отражены в его мыслях и идеях.

В ходе исследования также было установлено, что произведения Ахмеда Агаоглу актуальны не только в прошлом, но и сегодня, а также будут играть важную роль в будущем, так как они способствовали формированию правового государства и свободного общества.

Ключевые слова: демократические идеи, наследие Ахмета бей Агаоглу, общественно-политические процессы

THE ROLE OF AHMED BEY AGAOGLU IN THE PROMOTION OF DEMOCRATIC IDEAS AND WORLD CULTURES

Sevil G.HASANOVA, Garanfil D.GULIYEVA

SUMMARY

Throughout history, there have been many prominent figures who contributed to the national liberation movements and cultural development of Eastern peoples. One such figure is Ahmet Bey Agaoglu, a renowned thinker, scientist, publicist, journalist, and social and political leader. His work holds particular significance for its interpretation of many issues that remain relevant and important to this day. Agaoglu fought his battles with his pen and words. As a result, he is recognized not only in Azerbaijan but also across the wider Turkic world, both as a talented writer and as a respected social and political figure. His legacy is honored even today. In Agaoglus works, the promotion of democratic and

humanitarian ideas stands out. His exploration of the East-West dichotomy, the relationship between Islam and modernity, and the return to Turkish historical memory also feature prominently in his writings. This is largely due to Agaoglus profound and extensive knowledge of both Eastern and Western philosophies, histories, and cultures. His writings on the philosophy and culture of the East and West quickly gained him recognition in both literary and political circles.

Much of his research was written during his years as an immigrant in Turkey, reflecting his well-formed worldview and philosophical outlook. Democratic principles, East-West philosophy, culture, and history are deeply woven into his ideas and writings.

In the course of this research, both Ahmet Agaoglus works and the writings of scholars whose legacy were analyzed and their thoughts and contributions were integrated into this discussion. Ultimately, it can be concluded that Agaoglu's creativity, worldview, and philosophical ideas remain highly relevant today and will continue to be so in the future, as they significantly contributed to the development of a lawful state and a free society.

Keywords: democratic ideas, Ahmet Bey Ağaoglus legacy, socio-political processes